

विवाह बंधन आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप

डॉ. राजाभाऊ व्यंकटराव नवगणकर

समाजशास्त्र विभाग

तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सेनगाव. जि. हिंगोली.

प्रस्तावना

‘काम’ ही सर्व सजीवांप्रमाणेच मानवी जीवनाची नैसर्गिक गरज आहे. तिला नियंत्रित व नियमित करण्यासाठीच विवाह संस्थेची निर्मिती करण्यात आली. ‘विवाह’ हे या इच्छेच्या नैतिक आणि सामाजिक पूर्तीचे माध्यम मानले जाते. विवाह संस्थेमुळे कामवासना नियंत्रित स्वरूपात राहते; जर ती अनियंत्रित असेल, तर समाजात अनैतिकता आणि अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. विवाह यौन संबंधांना एक नैतिक, सामाजिक आणि वैध स्वरूप देतो. हे संबंध केवळ आकर्षणापुरते मर्यादित न राहता प्रेम, जबाबदारी आणि बांधिलकीच्या चौकटीत येतात.

कामवासना (Sexual Desire) आणि विवाह हे दोन्ही मानवी जीवनाचे मूलभूत भाग असून समाजाच्या स्थिरतेसाठी ते आवश्यक आहेत. समाजात विवाहाद्वारे कामवासनेला एक योग्य आणि समाजसंमत मार्ग मिळतो. कामवासना ही केवळ शारीरिक सुखासाठी नसून ती मानवी अस्तित्वासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. विवाहाद्वारे संतती जन्माला येते आणि तिचे योग्य संगोपन केले जाते. कामवासना केवळ शारीरिक संबंधांपुरती मर्यादित राहत नसून ती नवरा-बायकोमधील प्रेम, जवळीकता आणि विश्वास दृढ करण्यास मदत करते. यामुळे त्यांचे वैवाहिक जीवन आनंदी आणि स्थिर राहते. निरोगी दांपत्य जीवनामुळे मानसिक आणि शारीरिक समाधान मिळते. विवाह हा मानसिक तणाव कमी करण्यासाठी, व्यक्तीचा समतोल राखण्यासाठी आणि सुखी जीवनासाठी आवश्यक असतो. विवाहामुळे कामवासनेला योग्य मार्ग मिळतो, ज्यामुळे विवाहबाह्य संबंध कमी होतात. यामुळे कुटुंबव्यवस्था टिकून राहते आणि समाजात स्थिरता निर्माण होते. कामवासना आणि विवाह हे एकमेकांचे पूरक आहेत. विवाह ही केवळ एक सामाजिक संस्था नसून दोन व्यक्तींमधील शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक संबंध दृढ करणारी पवित्र संस्था आहे; कुटुंब, समाज आणि संस्कृतीच्या विकासाचा मूलभूत पाया आहे.

अलीकडे विवाह संस्थेत अनेक बदल घडून येत आहेत. समलैंगिक विवाह, करार विवाह, लिव्ह-इन रिलेशनशिप

या सारख्या नव्या सहजीवनाच्या पद्धती उदयास येत आहे. या लेखात पारंपरिक विवाह पद्धतीला पर्याय म्हणून उदयास येत असलेल्या ‘लिव्ह-इन रिलेशनशिपचा’ आढावा घेण्यात आला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

1. हिंदू विवाह पद्धती समजून घेणे.
2. पारंपरिक विवाह पद्धतीच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
3. पारंपरिक विवाह पद्धतीपासून लिव्ह-इन रिलेशनशिप किंवा समलैंगिक विवाहाच्या स्वीकारासारख्या बदलांची प्रभावी प्रक्रिया समजून घेणे.
4. लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकारासोबत समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.
5. लिव्ह-इन रिलेशनशिप संदर्भात लोकांच्या प्रतिक्रियांचा शोध घेणे.

अध्ययन पद्धती:

या शोध निबंधाचा विषय “विवाह बंधन आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप” हा वर्तमान कालीन विवाह संस्थेच्या परिवर्तन प्रक्रियेचा एक टप्पा आहे. विवाह संकल्पनेतील बदलांची सामाजिक प्रक्रिया अभ्यासण्यासाठी गुणात्मक संशोधनाच्या (हेराल्ड गार्नफिकेल यांच्या / Harold Garfinkel's Ethnomethodology) लोकान्वय पद्धतीचा वापर केला आहे. विवाहाच्या संदर्भात लोकजीवनाचा अभ्यास, लैंगिक भेदभाव, पारंपरिक लिंगभूमिका आणि कुटुंब व समाजातील वर्तनांचे विश्लेषण करण्यासाठी लोकान्वय पद्धती एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. सहभागी निरीक्षण, सखोल मुलाखती आणि संभाषण विश्लेषण यांसारख्या तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती बरोबरच द्वितीय माहितीसाठी संदर्भ पद्धतीचा वापर केला आहे. द्वितीय साधने म्हणून, विविध संदर्भ ग्रंथ, संपादित ग्रंथ, संशोधनपर लेख, संकेतस्थळे व इतर ऑनललाईन माहितीचा वापर केला आहे. संकलीत माहितीचे विश्लेषण करून शोध निबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण

हिंदू विवाहः

हिंदू विवाहाचा उद्देश हा केवळ दोन व्यक्तींच्या एकत्र येण्यापुरता मर्यादित नसून, तो धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून अत्यंत व्यापक आहे. हिंदू समाजात वधू-वर निवड ही केवळ दोन व्यक्तींमधील नातेसंबंध निर्माण करण्याची प्रक्रिया नाही, तर ती कुटुंब, समाज आणि संस्कृतीच्या परंपरांशी घट्टपणे जोडलेली आहे. वधू-वर निवड ही अंतर गट आणि बाहीर गट नियमावर आधारित आहे. जात, धर्म, वंश, वर्ग या सारखे संमतीदर्शक आणि सपिंड,कुळ,गोत्र,देवक,प्रवर या सारखे निषेधात्मक नियम पाळले जातात. वधुरांची आवड-नावड या पेक्षा कुटुंबातील जेष्ठ व्यक्ती व वधू-वर निवडीचे नियम महत्त्वाचे मानले जातात. ब्रह्म विवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह आणि प्राजापत्य विवाह यांना हिंदू धर्मात श्रेष्ठ तर गांधर्व, असुर, राक्षस, पैश्याच्या विवाह निषिद्ध अथवा अनुचित मानले आहेत.

हिंदू धर्मात विवाहाला १६ संस्कारांपैकी एक पवित्र संस्कार मानले जाते. हिंदू विवाहाचा मुख्य उद्देश धर्माचे पालन करणे आणि धार्मिक परंपरांना पुढील पिढीकडे हस्तांतरित करणे हा आहे. विवाहाद्वारे जोडप्याला धर्माचरणाची प्रेरणा मिळते. कुटुंबातील धार्मिक विधी, पूजा, यज्ञ इत्यादींचे पालन हे विवाहामुळे शक्य होते. विवाह सोहळ्यात घेतले जाणारे सात वचन (सप्तपदी) हे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांसारख्या चार पुरुषार्थांशी संबंधित आहेत. विवाहाचा एक महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे कुटुंबाची निर्मिती. विवाहामुळे एक सामाजिक एकक म्हणून कुटुंबाची रचना होते, ज्यातून समाजाची घडी मजबूत होते. विवाह हे पालकत्वाकडे नेणारे पाऊल असते. विवाह समाजात नैतिकता, शिस्त आणि एकात्मतेचे मूल्य रुजवतो. यामुळे समाजात शिस्तबद्ध जीवनशैली निर्माण होते. विवाह जोडप्याला एकमेकांना भावनिक आधार देण्याची संधी प्रदान करतो; संघर्ष, आनंद, दुःखात एकमेकांना साथ देणे हा विवाहाचा गाभा आहे. जीवनातील चढ-उतारांना सामोरे जाताना मानसिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी जोडीदाराचा पाठिंबा महत्त्वाचा असतो. परस्पर प्रेम, विश्वास आणि निष्ठा यांना बळ देणारे बंधन म्हणजे विवाह होय. विवाह केवळ भावनिक किंवा धार्मिक बंधन नाही तर आर्थिक स्थैर्याचे देखील एक माध्यम आहे. विवाहामुळे आर्थिक जबाबदारी स्युक्तपणे घेतल्या जातात. परिचाराचे आर्थिक नियोजन अधिक

स्थिर बनते. दोघेही जीवनातील विविध बाबतीत एकमेकांचे सहकारी बनतात, जसे की घरगुती कामे, आर्थिक निर्णय, मुलांचे पालनपोषण इत्यादी. हिंदू धर्मातील सर्वोच्च उद्देश मोक्ष प्राप्ती आहे. विवाह हे धर्म, अर्थ, काम यांमार्फत मोक्षाकडे नेणारे एक साधन मानले जाते. विवाहामुळे व्यक्तीला आपल्या जबाबदारी पार पाडत आध्यात्मिक प्रगती साधता येते. विवाहाद्वारे व्यक्ती धर्म (कर्तव्य), अर्थ (संपत्ती), काम (लैंगिक इच्छा) आणि मोक्ष (आध्यात्मिक मुक्ती) या चार पुरुषार्थांचे संतुलन राखू शकतो. विवाह हे एक जीवनभराचे बंधन आहे, जे प्रेम, विश्वास, जबाबदारी आणि कर्तव्य यांच्यावर आधारित असते. अशा प्रकारे हिंदू विवाह हे धर्माचे पालन, कुटुंबनिर्मिती, समाजाचा विकास, आर्थिक स्थैर्य, मानसिक संतुलन आणि मोक्षप्राप्ती यांचे साधन आहे. अलीकडे या विवाहात बरेच बदल होत आहेत. त्यापैकीच एक प्रकार म्हणजे 'लिव्ह-इन रिलेशनशिप' होय.

लिव्ह-इन रिलेशनशिपची संकल्पना:

लिव्ह-इन रिलेशनशिप म्हणजे 'रखेल पद्धती' नसून दोन प्रोढ व्यक्तींना लग्न न करता स्वतःच्या इच्छेने व परस्पर संमतीने दीर्घकाळ कौटुंबिक-वैवाहिक जीवन जगण्याचा पर्याय आहे. पारंपरिक विवाह बंधने आणि कांही कायदेशीर बंधनांपासून मुक्त आहे. या प्रकारच्या संबंधात व्यक्ती विवाह न करता एकमेकांशी शारीरिक, भावनिक आणि आर्थिक संबंध प्रस्थापित करतात. लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये सहभागींना कधीही सोडून जाण्याचा अधिकार असतो, परंतु यामध्ये समानतेच्या आधारावर एकमेकांशी समजूतदारपणे निर्णय घ्यावे लागतात. लिव्ह-इन रिलेशनशिप आधुनिक समाजात विशेषतः शहरी आणि पश्चिमी संस्कृतीमध्ये त्याला मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारले गेले आहे. भारतात, या संकल्पनेचा प्रारंभ १९९० च्या दशकात झाला, ज्या वेळी शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे पारंपरिक विवाहाच्या संकल्पना बदलू लागल्या. २०१० मध्ये भारतीय न्यायालयाने लिव्ह-इन रिलेशनशिपला कायदेशीर मान्यता दिली. तेव्हा पासून हा विषय अधिक चर्चेत आला आहे.

लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराची प्रक्रिया:

विवाह ही केवळ एक सामाजिक संस्था नसून ती संस्कृती, परंपरा आणि मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे. पारंपरिक विवाह पद्धती ज्या ठराविक धार्मिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक नियमांवर आधारित आहेत, त्या

आजच्या बदलत्या जगात वेगाने बदलत आहेत. लिव्ह-इन रिलेशनशिप आणि समलैंगिक विवाह यांसारख्या नव्या नातेसंबंधांच्या स्वरूपाने विवाह संस्थेच्या पारंपरिक चौकटींना आव्हान दिले आहे. या बदलांची प्रक्रिया समजून घेणे हे या लेखाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

1. **स्वीकृतीला जबाबदार घटक:** चित्रपट, वेबसिरीज आणि सोशल मीडिया द्वारे लिव्ह-इन रिलेशनशिपला सामान्य गोष्ट म्हणून दाखविणे, प्रसिद्ध व्यक्ती आणि सेलिब्रिटीचे खुलेपणाने अशा संबंधांबद्दल बोलणे, ग्लोबलायझेशन, शिक्षण आणि मिडियामुळे नवे विचार समाजात रुजतणे. जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव; व्यक्तिस्वातंत्र्य, लैंगिक समानता आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासारख्या विचारांना चालना, समलैंगिक विवाह किंवा लिव्ह-इन रिलेशनशिपला कायदेशीर मान्यता, महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन आणि तरुणांच्या विवाह संस्थेबद्दलचा बदलता दृष्टिकोन, वैयक्तिक निवडींना प्राधान्य, शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव. या मुले लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकारासारख्या बदलांची प्रभावी प्रक्रिया समजत सुरु आहे.
2. **सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलाची प्रक्रिया :** लिव्ह-इन रिलेशनशिप आणि समलैंगिक विवाहाच्या बाबतीत सामाजिक बदलाची प्रक्रिया काशी उदयास आली. हा शोध घेत असताना संकलीत माहितीच्या आधारे असे निदर्शनास आले की, सामाजिक बदल हे परिस्थितीजन्य, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि मानसिक घटकांवर अवलंबून असतात. आजच्या काळात, विशेषतः शहरी भागात, लिव-इन रिलेशनशिपचा स्वीकार वाढत आहे.
3. **वैयक्तिक स्वातंत्र्य:** पारंपरिक विवाहाच्या बंधनात पती किंवा पत्नीला स्वतंत्र निर्णय घेण्याची मुभा नव्हती. कुटुंब सदस्य, नातेवाईक व समाजाचे बंधन जोडीदारावर होते. लिव-इन रिलेशनशिप मधील जोडीदारांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य प्राप्त होते. स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करता येते, करिअरवर लक्ष केंद्रित करणे स्त्रियांना शक्य झाले आहे.
4. **प्रेम आणि भावनिक सुसंवाद:** लिव-इन रिलेशनशिप मधील जोडीदारांना एकमेकांना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी वेळ मिळतो. विवाहापूर्वी नात्यातील स्थैर्य, परिपक्वता आणि विश्वास तपासता

येतो. तसेच विवाहाचे बंधन न घालून घेता प्रेम, सहानुभूती, स्तुती, गुणगान, माया, आपुलकी, मानसिक शारीरिक जवळीकता प्राप्त होते.

5. **विवाह संस्थेपासून स्वातंत्र्य:** काही लोक विवाहाशी संबंधित जबाबदारी किंवा कौटुंबिक अपेक्षा टाळू इच्छितात. त्यांना विवाहासारखी जबाबदारी नको आहे. नात्यात मतभेद झाले तरी घटस्फोटाची प्रक्रिया न करताही वेगळे होता येते.
6. **शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव:** शहरात स्वतंत्र आणि प्रगतीशील विचार जोपासले जातात. शहरी भागातील आधुनिक विचारसरणीमुळे लिव-इन रिलेशनशिप स्वीकारले जात आहे. नोकरीसाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांना लिव-इन रिलेशनशिप अधिक सोयीचे वाटते. व्यस्त दिनचर्येमुळे विवाहाचे औपचारिक बंधन त्यांना नकोसे वाटते.
7. **कौटुंबिक दबाव टाळणे:** अंतरजातीय, अंतर्धर्मीय प्रेमसंबंध जोपासण्यासाठी त्यातून विवाह करण्यास पारंपरिक कुटुंबाचा विरोध असल्यास लिव-इन रिलेशनशिप एक पर्याय ठरतो. लिव्ह इन रिलेशन मुळे कुटुंबाची मान्यता न घेता व्यक्तिस्वातंत्र्य जपता येते.
8. **कायदेशीर आणि सामाजिक बदल:** भारतात सुप्रीम कोर्टाने लिव-इन रिलेशनशिपला काही प्रमाणात कायदेशीर मान्यता दिली आहे. दीर्घकाळ टिकलेल्या लिव्ह-इन संबंधांना "वैध विवाहासारखा" दर्जा मिळू शकतो. Domestic Violence Act, 2005 अंतर्गत लिव्ह-इन पार्टनरला विशेषतः महिलांना संरक्षण मिळते. या संदर्भात नुकताच करुणा शर्मा/मुंदे प्रकरणात न्यायालयाने पोटगीचा निकल दिला आहे. CRPC कलम १२५ नुसार महिलाना उदर निर्वाहासाठी आर्थिक मदत मिळवू शकते. लिव्ह-इन रिलेशनशिपमधील मुलांना वारसाहक्क मिळतो (सुप्रीम कोर्ट निर्णय 2010). यामुळे आधुनिक समाज लिव-इन रिलेशनशिपला हळूहळू स्वीकारले जात आहे.
9. **जागतिकीकरणाचा प्रभाव:** मोबाईल क्रांती, प्रसार माध्यमे, सोशल मिडिया, इंटरनेट, फेसबुक, युट्युब यातून जागतिक संपर्कामुळे पश्चिमी देशांतील नातेसंबंध पद्धतींचा प्रभाव पडत आहे. तसेच परदेशात शिक्षण घेतलेल्या तरुणांमध्ये लिव-इनचा स्वीकार करण्याचे प्रमाण अधिक आहे.

10. **आर्थिक स्वावलंबन व हित:** एकत्र राहताना भाडे, घरखर्च आणि जीवनावश्यक गोष्टींचा खर्च विभागून घेता येतो. जोडीदारांना आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वयंपूर्णता जपत एकत्र राहता येते.
11. **मानसिक समाधान:** भावनिक आधार मिळतो, नातेसंबंधामुळे एकाकीपणा कमी होतो, मानसिक आधार मिळतो. आजन्म बंधन म्हणून विवाह न करताही परिपूर्ण वैवाहिक नातेसंबंध जपता येतो.
12. **विवाहापूर्वी नातेसंबंधाची चाचणी:** लग्नाच्या आधी जोडीदाराची सवय, स्वभाव, आवड-निवड समजून घेता येते. भविष्यकालीन विवाहासाठी जोडीदाराची मानसिक, भावनिक, आणि आर्थिक सुसंगतता तपासली जाते.

लिव्ह-इन रिलेशनशिप निवडण्यामागे प्रेम, स्वातंत्र्य, भावनिक स्थैर्य, सामाजिक दबावापासून मुक्तता, आणि आर्थिक सोई अशी अनेक कारणे असतात. आजच्या तरुण पिढीला परंपरागत विवाहापेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि नात्यातील प्रामाणिकपणा अधिक महत्त्वाचा वाटतो. तथापि, अशा नातेसंबंधांमध्ये परस्पर आदर, जबाबदारी, आणि परिपक्वता असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. समाजातील बदलत्या विचारसरणीसोबत, प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या गरजा, भावनात्मक स्थैर्य, आणि भविष्यातील परिणाम लक्षात घेऊन निर्णय घेणे योग्य ठरते.

लिव्ह-इन रिलेशनीशिप बाबतीत समाजातील प्रतिक्रिया: भारतामध्ये लिव्ह-इन रिलेशनशिप या संकल्पनेबाबत मिश्र प्रतिक्रिया दिसून येतात. समाजाच्या विविध स्तरांनुसार या नात्यांबाबत वेगवेगळ्या धारणा, विचार व मते आहेत. त्यांचे पुढील चार गट करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

1. **परंपरावादी:** बहुतांश ग्रामीण लोक विवाहसंस्थेला प्राधान्य देतात आणि लिव्ह-इन संबंधांना नकारात्मक दृष्टीने पाहतात. हिंदू, मुस्लिम आणि इतर पारंपरिक समुदायांमध्ये असे संबंध अनैतिक मानले जातात. कुटुंबाचा विरोध असतो. पालक आणि नातेवाईक लिव्ह-इन संबंधांना सहसा मान्यता देत नाहीत, कारण समाजात प्रतिष्ठेचा प्रश्न येतो. स्त्रियांनी लिव्ह-इन रिलेशनशिप स्वीकारल्यास त्यांच्या कुटुंबातून व समाजातून अधिक दबाव येतो.

2. **प्रगतिशील:** शहरी आणि आधुनिक समाज लिव्ह-इन रिलेशनला अधिक स्वीकारत आहे. युवा पिढी विवाहाऐवजी लिव्ह-इनला पसंती देते, कारण त्यांना स्वतंत्र जीवनशैली आणि वैवाहिक-कौटुंबिक जबाबदारीतून मोकळीक हवी असते. महिलांची आर्थिक स्वायत्तता वाढल्यामुळे त्यांना विवाहाशिवाय सहजीवन निवडण्याची संधी मिळत आहे. कायद्याने मिळालेली मान्यता (सुप्रीम कोर्टाने दिलेले निर्णय) यामुळे काही लोक हे नाते स्वीकारतात.
3. **सामाजिक दडपण आणि संघर्ष:** लिव्ह-इन जोडप्यांना भाड्याने घर मिळण्यात अडचणी येतात. लहान शहरांमध्ये किंवा ग्रामीण भागात अशा संबंधांना स्वीकारले जात नाही. काही वेळा महिलांना सामाजिक आणि कौटुंबिक विरोधाचा सामना करावा लागतो. लिव्ह-इन पार्टनर सोडून गेल्यास कायदेशीर आधार कमी असतो, विशेषतः महिलांसाठी.
4. **बदलते ट्रेड आणि स्वीकार:** शहरी भागात लिव्ह-इन रिलेशनशिप वाढत आहे. चित्रपट, वेब सिरीज आणि सोशल मीडियामुळे लोकांच्या विचारसरणीत बदल होत आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य आणि शिक्षणामुळे लोक विवाहाऐवजी लिव्ह-इन नाते स्वीकारत आहेत. कायद्याने महिलांना संरक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे, त्यामुळे स्वीकार वाढतो आहे.

भारतीय समाजात लिव्ह-इन रिलेशनशिपबाबत संमिश्र भावना आहेत. शहरी, उच्चशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी लोक हे संबंध अधिक स्वीकारत आहेत. परंतु परंपरावादी समाज, कुटुंबाचा विरोध आणि सामाजिक दबाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात आहे. हळूहळू, कायदेशीर मान्यता आणि समाजातील बदलांमुळे लिव्ह-इन रिलेशनशिप अधिक स्वीकारल्या जात आहेत.

निष्कर्ष:

पारंपरिक विवाह पद्धतीपासून लिव्ह-इन रिलेशनशिप किंवा समलैंगिक विवाहाच्या स्वीकाराकडे होणारा प्रवास ही सामाजिक परिवर्तनाची गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. शिक्षण, मिडिया, कायदे, आर्थिक स्वातंत्र्य, आणि जागतिकीकरण या घटकांनी या प्रक्रियेला गती दिली आहे. समाजातील सर्व स्तरांमध्ये या बदलांचा पूर्ण स्वीकार झाला नसला, तरी समानता, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि प्रेमाचे सार्वत्रिक मूल्य या प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी आहेत. या परिवर्तनामुळे समाज अधिक समावेशक, उदारमतवादी आणि विविधतेचा स्वीकार करणारा होत

आहे. पारंपरिक विवाह आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप यामध्ये अनेक फरक आहेत. विवाह पद्धत सामाजिक, धार्मिक आणि कायदेशीरदृष्ट्या बंधनकारक असतो, तर लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये अधिक वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि अनौपचारिकता असते. लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराची प्रक्रिया समाज, सांस्कृतिक मूल्ये आणि कायदे यांच्या बदलत्या विचारांवर अवलंबून असते. पारंपरिक विवाह पद्धतीला अजूनही समाजात सर्वोच्च मान्यता आहे, तर लिव्ह-इन रिलेशनशिपला अनेक ठिकाणी विरोध केला जातो. तथापि, विवाहाची भूमिका आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराचा प्रवास समाजातील बदलते मूल्ये आणि संस्कृती दर्शवतो. बदलत्या काळात, अधिक लवचिकता, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि विविधतेचा स्वीकार महत्त्वाचा ठरतो.

लिव्ह-इन रिलेशनशिप ही एक आधुनिक जीवनशैली आहे. विवाह संस्था आणि परंपरेच्या कडक बंधनांपासून मुक्त होण्याचा एक पर्याय म्हणून उदयास आलेली आहे. तरीही, या जीवनशैलीच्या सामाजिक, भावनिक आणि

कायदेशीर प्रभावांची तपासणी महत्त्वाची आहे. भविष्यात लिव्ह-इन रिलेशनशिपचा समाजातील स्वीकार आणि समज वाढेल असे दिसते.

संदर्भ:

- ✦ Trivedi, I. (2014). *India in Love: Marriage and Sexuality in the 21st Century*. New Delhi: Aleph Book Company.
- ✦ Aikat, K. (2014). *Unsocial Amigos*. New Delhi: Penguin India.
- ✦ <https://www.ijllr.com/post/live-in-relationships-a-socio-legal-commentary>
- ✦ https://www.academia.edu/18576673/LIVE_IN_RELATIONSHIP_SOCIAL_EVIL_OR_NEW_WAY_OF_LIFE_MEASURING_POST_GRADUATE_COLLEGE_STUDENTS_PERCEPTION_WITH_SPECIAL_REFERENCE_TO_VADODARA_CITY
- ✦ <https://theadvocatesleague.in/assets/pdf/researches/shraddha.pdf>
- ✦ <https://ijirl.com/wp-content/uploads/2023/03/live-in-relationships-and-women.pdf>
- ✦ <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2406385.pdf>
- ✦ <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2025%20Issue2/Series-3/D2502033640.pdf>
- ✦ <https://www.pnrjournal.com/index.php/home/article/download/10914/15054/13500>